

Δημήτρης Αγγελάτος (Λευκωσία)

**Η «δύσκολη» τύχη του έργου του Σολωμού μετά τα *Ευρισκόμενα* (1859):
το ζήτημα της γλώσσας**

Εισαγωγικά

Θα με απασχολήσει μια συγκεκριμένη πτυχή του ζητήματος της αδοξίας του ώριμου κυρίως έργου στην Αθήνα και της αξεπέραστης αμηχανίας που δημιουργεί σε ποιητές και κριτικούς από την εποχή των *Ευρισκομένων* (1859) μέχρι και τα μεταπολεμικά χρόνια, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα, τον Κ. Παλαμά, τον Κ. Βάρναλη και τον Γ. Σεφέρη· σε σχετική με το θέμα μονογραφία μου¹, εξετάζω αναλυτικά το ζήτημα, ερμηνεύοντας τους όρους αυτής της αδοξίας και της αμηχανίας. Η πτυχή που θα σας αναπτύξω εδώ, αφορά στη βασική θέση της κριτικής ότι ο Σολωμός δεν είχε κατακτήσει την ελληνική γλώσσα σε βαθμό που θα του επέτρεπε να βρει την απαιτούμενη ισορροπία και αρμονία μεταξύ «διανοίας» και «γλώσσης» (Σπ. Ζαμπέλιος- Γ. Μαρτινέλλης), «φαντασίας» και «γλώσσης» που αρμόζει στη ποίηση (Παλαμάς), «ευαισθησίας» και «ποιητικού ρήματος» (Σεφέρης), και να στηρίξει σ'αυτήν τα συνθετικά έργα της ωριμότητας, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στην αποσπασματικότητα (Παλαμάς) και στα χάσματα (Σεφέρης).

Η θέση ωστόσο αυτή σχετικά με τη γλωσσική εμπλοκή του Σολωμού δεν προέρχεται από αθηναϊκό αλλά από επτανησιακό περιβάλλον -εξ οικείων δηλαδή τα βέλη- και διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον Ζαμπέλιο στο *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως* (1859)², για να την επαναλάβει το 1880 ο

¹ Βλ.: Δ. Αγγελάτος, «ήχος λεπτός...[...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...»: Η «τύχη» του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929), Αθήνα, Πατάκης, 2000.

² Το κείμενο ανατυπωμένο στο: Σολωμός. Προλεγόμενα κριτικά Στάη-Πολυλά-Ζαμπελίου, (επιμέλ.: Α.Θ. Κίτσος-Μυλωνάς), Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980, 101-186.

Μαρτινέλλης, και να γίνει από το 1884 και μετά ο σταθερός και απαρέγκλιτος άξονας αναφορών του Παλαμά: η παλαμική αντίληψη για το (μάταιο και οριστικά αποτυχημένο) γλωσσικό αγώνα του Σολωμού θα κυριαρχήσει στη λογοτεχνική και κριτική σκηνή της Αθήνας, φτάνοντας μέχρι τα μεταπολεμικά χρόνια και τον Σεφέρη, ο οποίος θα υποστηρίξει ότι το γλωσσικό πρόβλημα του Σολωμού οφειλόταν στο γεγονός ότι η γλώσσα της εποχής του ήταν «ακαλλιέργητη»³, δεν ήταν δηλαδή «χωνεμένη» και «ωριμασμένη» (ό.π.), βαθιά ριζωμένη σε μια συλλογική γλωσσική συνείδηση.

Ο γλωσσικός «ρεμβασμός» και ο “θάνατος” του Σολωμού (Παλαμάς)

Η τύχη του Σολωμού στην Αθήνα στη δεκαετία του 1880 και εξής συνδέθηκε σχεδόν υποχρεωτικά με τον Παλαμά⁴, με σημείο κορύφωσης την κρίσιμη πενταετία 1898-1903, οπότε βέβαια ακούγονται και αντίπαλες φωνές, ιδιαίτερα μετά τα προλεγόμενά του στην έκδοση των έργων του Σολωμού, που επιμελήθηκε (1901)⁵: αντίπαλες φωνές άλλοτε δυναμικές, άλλοτε ήπιες, άλλοτε υπαινικτικές, εξαιρετικά όμως αποκαλυπτικές, όπως φαίνεται στην περίπτωση του Γ. Καλοσγούρου, για τη ρήξη που δημιουργούσε το έργο του Σολωμού μεταξύ Επτανησίων, οι οποίοι αναλάμβαναν να μιλήσουν γι' αυτό “από τα

³ Βλ.: «Η γλώσσα στην ποίησή μας» (1964): *Δοκίμες*, τ.Α', (επιμέλ.: Γ.Π. Σαββίδης), Αθήνα, Ίκαρος, 1974, 162-181· η παραπομπή: 169.

⁴ Για μια συνοπτική έκθεση των βασικών προβληματισμών της κριτικής στην περίοδο 1880-1910 και το ρόλο του Παλαμά, βλ.: Ξ. Α. Κοκόλης, «Οι προβληματισμοί της κριτικής και ο Παλαμάς, 1880-1910 (συναγωγή τεκμηρίων)»: *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, (σύμμ. τόμ.), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1981, 79-144, ενώ σημαντική συμβολή στο θέμα αποτελεί η διδακτορική διατριβή της Βενετίας Αποστολίδου: *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992· βλ. ακόμα: Απ. Σαχίνης: *Ο Παλαμάς και η κριτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1994, 69-210. Σύνοψη της βιβλιογραφίας για τον κριτικό Παλαμά στο: Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός...*, 15. Για τον Παλαμά, τέλος, κριτικό του Σολωμού βασικό σημείο αναφοράς εξακολουθεί να είναι η εισαγωγή του Μ. Χατζηγιακουμή (: «Ο Παλαμάς κριτικός του Σολωμού») στον τόμο των παλαμικών κειμένων για τον Σολωμό: Κ. Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, (επιμέλ.: Μ. Χατζηγιακουμής) Αθήνα, Ερμής, 1970, 5-32· για μια συστηματική θεώρηση του παραπάνω ζητήματος, βλ.: Δ. Αγγελάτος, «ήχος λεπτός...», 73-189.

⁵ Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα τα ευρισκόμενα μετά προλόγου περί του βίου και των έργων του ποιητού υπό Κωστή Παλαμά*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη «Μαρασλή», 1901· τα προλεγόμενα του Παλαμά: *Κωστή Παλαμά Άπαντα*, τ.ΣΤ', [1964], 27-94.

μέσα», και μη Επτανησίων, οι οποίοι, όπως θα αφήσει να εννοηθεί το 1902 ο Καλοσγούρος, δεν ήταν παρά τα φαινόμενα, σε θέση να εμβαθύνουν στις ουσιαστικές πτυχές αυτού του έργου.

Η επί της ουσίας σχέση του Παλαμά με τον μεγάλο ποιητικό του πρόγονο διακριβώνεται σ'ένα επικαιρικό πεζό κείμενο του 1884 με τίτλο «Επί τη επετείω της Εξόδου»⁶, που είναι αρκούντως χαρακτηριστικό: «Εσχεδιάζεν <ο Σολωμός> επί του χάρτου», παρατηρεί ο Παλαμάς, «ατάκτους γραμμάς, ευώδεις, ωραίους, αλλά μεμονωμένους, ημιτελείς στίχους, και απέσβυνε, και επανήρχιζε, και ουδέν επεραίου. Το επιμόχθως επί των κυμάτων θεμελιούμενον οικοδόμημα της ημέρας κατέστρεφε την νύκτα οργίλη νηρηΐς; η συναίσθησις της ανεπαρκείας του έργου, η δίψα της ανταξίας προς την έμπνευσιν τελειότητος, και ο ποιητής απέθανεν εν τω υψηλώ τούτω αγώνι» (ό.π., 13).

Η εικόνα του αδιέξοδου αγώνα του Σολωμού για την ποιητική έκφραση της υψηλής έμπνευσής του δεν προσγραφόταν στον Παλαμά (ο Παλαμάς την ενίσχυσε, τη διέδοσε και την εδραίωσε), αλλά στον Κερκυραίο ποιητή και λόγιο Γ. Μαρτινέλλη, έτσι όπως τη διατύπωνε σε μελέτη του με τίτλο «Βραχεία αισθητική εκ παραλλήλου κρίσις περί των τεσσάρων κατ'εξοχήν ποιητών της νεωτέρας Ελλάδος, Χριστοπούλου, Σολωμού, Ζαλοκώστα και Βαλαωρίτου», εκτενές τμήμα της οποίας, ανέκδοτης ακόμα εκείνη την εποχή, παρέθετε ο Σπ. Δε Βιάζης στην εισαγωγή του στην έκδοση των *Απάντων* του Σολωμού (Ζάκυνθος, 1880)⁷.

Ο Μαρτινέλλης ωστόσο με τη σειρά του δεν έκανε άλλο παρά να ανανεώνει στην ουσία την επιχειρηματολογία του Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;, όπου ο Ζαμπέλιος έθετε κανονιστικά το ζήτημα ότι απαιτείται απόλυτη συστοιχία μεταξύ «διανοίας» και «γλώσσης», και στα δύο, κατά την άποψή του, στάδια της νεοελληνικής ποίησης. Στο δεύτερο, το «Δραματικό», που είναι «ευγενέστερο», «ουδέν επείγει», σημειώνει, «προς ώραν· άωρον γαρ το γένος μας και πάντως απροετοίμαστον εις απόλαυσιν τοιούτου αγλαού καρπού»⁸. στο πρώτο όμως «της εθνικής ποιήσεως στάδιον» που είναι «Δημοτικόν αυτό καθ'εαυτό» και έχει χαρακτήρα «επικολυρικ[όν]» (ό.π., 153), το νόημα «ευπρόσιτον μεν εν τω παρόντι, αξιοπρεπές δ'άλλως και εν τω

⁶ Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* της 1ης Απριλίου 1884: *Άπαντα*, τ.ΙΕ', [1968], 11-17.

⁷ Βλ.: *Άπαντα Διονυσίου Σολωμού*, (προλεγ.-σημ.: Σπυρ. Δε Βιάζης), Ζάκυνθος, Τυπογραφείο "Παρανασσός" Σέργιου Χ. Ραφτάνη, 1880, νστ'-νκ'.

⁸ *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά;...*, 153.

μέλλοντι» (ό.π., 152), πρέπει να συστοιχεί απολύτως με τη δημοτική γλώσσα. Οποιαδήποτε άλλη επιλογή τυχόν ενδιαφερόμενων ποιητών θα ήταν καταστροφική: «Ενάρμοσον», υπογραμμίζει ο Ζαμπέλιος, «εις Ποίησιν, δημοτικήν έχουσαν την εντολήν, τους καλλωπισμούς και τα περιθέματα της εξηυγενισμένης Τέχνης, είσαξον τους κανόνας, οίτινες απορρέουσιν εκ της αισθητικής αναλύσεως των αρχαίων κλασικών, ή των νεωτέρων ρομαντικών υπογραμμών! Επέθης τ'ορόφωμα του Παρθενώνος, ή την γλυφοποιόκιλτον στέγην γοθθικής οικοδομής επί πασσάλων αγροτικής καλύβης. Διότι δέον και ιδέαι, και εικόνες, και μέθοδος παραστατική, και πάθη να αναλογώσι προς τας νοητικάς δυνάμεις του κοινού, όπερ δια το φιλόδημον της Ποιήσεως, και χάριν της καθομιλουμένης γλώσσης, υποτίθεται απ' άκρας εις άκραν του γένους μας εκτεινόμενον[...]. Τέχνη την διάνοιαν μετεωρίσασα υπεράνω του κοινού καταληπτικού, θανασίμως εξημίωσεν το ποίημα» (ό.π. 152-153). Αυτό ακριβώς ήταν το μείζον και “αθεράπευτο” ατόπημα του Σολωμού.

Στο απόσπασμα από τη μελέτη του Μαρτινέλλη, που δημοσιεύει ο Δε Βιάζης και θα προσφέρει (αρνητικά) επιχειρήματα για την ώριμη ποίηση του Σολωμού στον Παλαμά, ο «μέγα[ς] τεχνίτη[ς]»⁹ του Ύμνου, ορισμένων συνθεμάτων της δεκαετίας 1823-1833, του Λάμπρου και «τεμαχί[ων] τιν[ών] του Κρητικού» (ό.π., νη'), εμφανίζεται να συνθλίβεται τελικά στα ώριμα έργα του και μάλιστα στους *Ελεύθερους Πολιορκισμένους* εξαιτίας της αγεφύρωτης αντίθεσης μεταξύ ιδεών και έκφρασης· ο Σολωμός, σημειώνει ο Μαρτινέλλης, «τας ιδέας του διετύπου ως επί το πλείστον ιταλιστί την δε ιταλικήν σκέψιν του[...] μετέφραζεν εις ελληνικήν πεζογραφίαν, ην μετά ταύτα τεχνουργικώς εστιχούργει», με αποτέλεσμα ο στίχος «ο μετά πολλάς διαδοχικώς εργασίας παρασκευασθείς, ουχί δε πλέον υπό το κράτος και την επιρροήν της πρώτης και αληθούς ψυχικής διαθέσεως, δηλονότι της εμπνεύσεως», να μην μπορεί «να διατηρήση ει μη ελάχιστον μέρος της αρχικής μορφώσεως της ιδέας» (ό.π., νζ'), και τούτο επειδή ο Σολωμός είχε λοξοδρομήσει από την πεπατημένη οδό, “αδιαφορώντας” για το «κοινόν καταληπτικόν» του Ζαμπέλιου, και η έκφραση δεν ήταν, ως ώφειλε, «το ακριβές της ιδέας αντίτυπον» (ό.π.).

Το άλυτο πρόβλημα του Σολωμού ήταν ακριβώς ότι η «διάνοι[ά]» του δεν βρισκόταν σε συστοιχία με τη γλώσσα· έτσι, μπορούσε μεν να συλλαμβάνει «εν τη διανοία του», τον «ύψιστον εκείνον βαθμόν της καλλιτεχνίας» (ό.π.), τον εμπόδιζε όμως η ελληνική γλώσσα: «Αλλ'

⁹ Άπαντα Διονυσίου Σολωμού..., νθ'.

ατυχώς ουχί πάντοτε εδύνατο και να εξωτερικεύη καλλιτεχνικώς τον χείμαρρον των ιδεών του μεθ' όσης ευκολίας συνελάμβανε, τούτο δε διότι συνήθως δεν εσκέπτετο δια της αυτής γλώσσης εις ην εστιχούργει» (ό.π., νζ').

Οι πολλές παραλλαγές στίχων και στροφών και οι «αένναοι περί την εκλογήν δισταγμοί του» (ό.π., νη') τον οδήγησαν στο αδιέξοδο, καθώς μετά τον Ύμνο, «όστις και μόνος ήρκει ίνα τον αποθανάτιση» (ό.π.) (και άρα θα έπρεπε -αυτό προκύπτει από την επιχειρηματολογία του Μαρτινέλη- να μείνει σε ανάλογα έργα, όπως υπογράμμιζε και ο Ζαμπέλιος το 1859, όχι για τον Ύμνο, αλλά για τα πρώτα του «ελεγειακά» ποιήματα), «ουδέν ποίημα εκτεταμένον εδυνήθη πλέον να τελειοποιήση ως επεθύμει, και να φέρη επομένως εις τον ύψιστον εκείνον βαθμόν της καλλιτεχνίας, ον δια της εμφύτου αυτώ κριτικής και αισθητικής δυνάμεως καθαρώς έβλεπε εν τη διανοία του» (ό.π.).

Ο Παλαμάς δεν έχει να προσθέσει κάτι διαφορετικό τέσσερα χρόνια αργότερα: τους «ωραίους, αλλά μεμονωμένους, ημιτελείς στίχους» του ο Σολωμός συνεχώς «απέσβυνε, και επανήρχιζε, και ουδέν επεραίου»¹⁰.

Το εμπόδιο της ελληνικής γλώσσας που εύρισκε στο δρόμο του ο Σολωμός δεν οφειλόταν ωστόσο αποκλειστικά στη δική του ελλειπτική προσπάθεια (στο σημείο αυτό ο Χριστόπουλος αποδεικνύεται ανώτερός του), αλλά, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Μαρτινέλης, και στην ίδια τη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής του, όπως θα υποστηρίξει πολλά χρόνια αργότερα, σε άλλο βέβαια πλαίσιο συμφραζομένων- και ο Σεφέρης (βλ. εδώ παρακάτω)· η «δημώδης» λοιπόν γλώσσα, σημαντικό εμπόδιο για τον Σολωμό, «[α]μόρφωτος[...] ούσα και συχνάκις λίαν εξεζητημένη, μεστή δε ιδιωτισμών και χυδαϊσμών», φαινόταν «λίαν σπανίως[...] επιδεικτική ύφους υψηλού, απεικονίζοντος την εύκοσμον αυτού φαντασίαν»¹¹, με αποτέλεσμα «[...]εις τας πλείστας των εαυτού ποιήσεων, μη εξαιρουμένου και αυτού του Ύμνου» να μην φέρει «ο ποιητής την δημώδη γλώσσαν εις ύψος ανάλογον της εαυτού τέχνης, ουδέ καν εις τον βαθμόν εκείνον, εις ον την είχε φέρει προ αυτού ο Χριστόπουλος» (ό.π.).

Το επιχείρημα του (μικρού) βαθμού κατάκτησης της ελληνικής γλώσσας και της ποιητικής επεξεργασίας της από τον Σολωμό σε σύγκριση πλέον με τον Βαλαωρίτη, θα χρησιμοποιήσει ο Παλαμάς το

¹⁰ «Επί τη επετείω...», 13.

¹¹ Άπαντα Διονυσίου Σολωμού..., νθ'.

1889 στην πρώτη εκτενή και αξιολογη μελέτη του για τον Λευκάδιο ποιητή.

Το πεζό του 1884 υπήρξε το πρόπλασμα ποιήματος που δημοσιεύθηκε δύο χρόνια αργότερα, το 1886, πρώτα στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά*, με τίτλο «Προς τον Σολωμόν» και χρονία 1885, και κατόπιν με ορισμένες αλλαγές (που δεν θα με απασχολήσουν τώρα) και τον τίτλο «Σολωμός» στη συλλογή *Τραγούδια της πατρίδος μου* (1886). Εδώ σκηνοθετούνται τα ποιητικά ερείπια του Σολωμού:

«[...]Βαθειά κ' εσύ μέσα στου νου κλεισμένη
έκρουβες την ιδέα, λάμπι θεία,
κ' εκύτταζες με στίχους καμωμένη
για να της πλάσης άξια κατοικία.

Γι' αυτό στών τραγουδιών σου το βιβλίο
σκόρπιοι, ριγμένοι σαν από τύχη,
μισόπλαστοι, ένας ένας, δύο δύο,
μαζί αστράφτουν και σβύνουν τόσο στίχοι!

[...]Μα μέσα σου εξύπναε ξαφνικά
η φαντασία, δύναμι γεμάτη,
κι' ό,τ' έχτιζες εσύ πονετικά,
τα γκρέμιζε σα χάρτινο παλάτι.

Γιατί για την ιδέα, λάμπι θεία,
δεν έφταναν των στίχων σου τα κάλλη
και ήταν η δική σου φαντασία,
Παράξενη, ανυπόταχτη, μεγάλη.

Στης θάλασσας επάνω τα νερά
ένας τεχνίτης με μυαλό και γνώσι
βαρύν αγώνα είχε μια φορά
παλάτι ξακουστό να θεμελιώσει.

Το ξακουστό παλάτι την ημέρα
στα κύματα χτιστό θαμποβόλουσε,
μα όταν η νύχτ' απλώνοταν 'κει πέρα,
νεράϊδα πεισματάρα το χαλούσε.

Ενίκησ' ως το τέλος ο τεχνίτης

κ' ερριζωσε το θαύμα του στο κύμα...
 - Εσύ πριν να νικήσης την ορμή της,
 αχ! η νεράϊδα σ' έβαλε στο μνήμα!»¹².

Παρακάμπτοντας μια λεπτομερέστερη ανάλυση του ποιήματος, φαίνεται ότι η παλαμική εκδοχή του ατελέφορου σολωμικού έργου, επικεντρώνεται σε τρία στοιχεία, την υψηλή ιδέα, τη φαντασία και το στίχο, και συνοψίζεται στην έκτη στροφή: «Γιατί για την ιδέα, λάμψη θεία,/δεν έφταναν των στίχων σου τα κάλλη/και ήταν η δική σου φαντασία,/Παράξενη, ανυπότακτη, μεγάλη». Αν ο κόσμος των υψηλών ιδεών με τη «θεία λάμψη» τους είναι ασύμβατος με τα ελλειπτικά «κάλλη» των στίχων του Σολωμού, αυτό φαίνεται να οφείλεται κυρίως στην ατιθάσευτη, «[π]αράξενη, ανυπότακτη, μεγάλη» φαντασία του.

Αυτά τα σολωμικά ερείπια θα συνδεθούν στη μελέτη που αφιερώνει ο Παλαμάς στο έργο του Αρ. Βαλαωρίτη (1889)¹³, ρητά με τον άκαρπο γλωσσικό αγώνα του ποιητή, που οφείλεται βεβαίως στην αχαλίνωτη φαντασία του, και συγκρίνονται με την «εντελή αρμονίαν μεταξύ του περιέχοντος και περιεχομένου» (ό.π., 74), όπως αυτή τη διέκρινε ο Παλαμάς στα *Μνημόσυνα* (1857): ο Βαλαωρίτης δεν ανήκε στην ομάδα των ποιητών «[...]τους οποίους η φαντασία περιφέρει εδώ κ' εκεί, ως τους αεροναύτας το αερόστατον», αγνοώντας «άνωθεν τίνων χωρών μετάρσιοι θα πλανηθώσι και που θα σταματήσωσι», αλλά σ' εκείνους, η φαντασία των οποίων «δύναται ευλόγως να παραβληθί προς το πλήρες έρματος πλοίων», με αποτέλεσμα να «[α]νάγοντ' επ' αυτού εις την θάλασσαν του ιδεώδους έχοντες προδιαγεγραμμένον το δρομολόγιον αυτών», και υπερπηδώντας τα ποικίλα εμπόδια, χωρίς ποτέ «η πυξίς της κρίσεως <να> παύει ενεργούσα», να φθάνουν «εις τον ποθητόν λιμένα» (ό.π., 71).

Ο Σολωμός αντίθετα, εγκλωβίστηκε στη δυνατή φαντασία του και δεν μπόρεσε να βρει τρόπους γλωσσικής έκφρασης, που θα την απελευθέρωναν και θα την έκαναν να «μιλήσει» ποιητικά, αδυνατούσε συνεπώς να συλλάβει την αρμόζουσα (ιδιαίτερα για συνθετικά ποιητικά έργα) γλωσσική πραγματικότητα: «Ο ποιητής των «Ελευθέρων πολιορκημένων» πυρετωδώς ωνειροπόλει και ερρέμβαζε την γλώσσαν την αρμόζουσαν εις την ποίησιν, αλλ' ηδυνάτει να συλλάβη αυτήν τελείως εν τη πραγματικότητι, και πολλάκις εξήρχετο κατάπονος εκ της πεισματώδους πάλης» (ό.π.).

¹² Κωστή Παλαμά *Άπαντα*, τ.Α', [1962], 136-137.

¹³ «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1879-1889)» (1889): *Άπαντα*, τ.ΙΕ', [1968], 70-89.

Ο επιτυχημένος αγώνας του Βαλαωρίτη να δαμάσει τη γλώσσα και να δώσει την «αρμόζουσαν», ισορροπημένη έκφραση στα κελύσματα της φαντασίας, του έδινε σαφέστατο προβάδισμα έναντι του Σολωμού¹⁴, η φαντασία του οποίου τον οδήγησε σ' έναν ατυχή παρατεταμένο «ρεμβασμό» για το πως θα κατάφερε να τη φέρει στο μέτρο της γλώσσας, και τον έβγαζε τελικά έξω από την ίδια την «πραγματικότητα» της γλώσσας. Ο Βαλαωρίτης θα κατακτήσει συνεπώς την κατά Παλαμά «αρμόζουσ[αν] εις την ποίησιν» γλώσσα (ασφαλής απόδειξη ήταν τα *Μημόσυνα* και η «εντελή[ς] αρμονί[α] μεταξύ του περιέχοντος και περιεχομένου», ό.π., 74), ενώ ο κριτικός και στοχαστικός έλεγχος της φαντασίας αφενός, η δημιουργική επεξεργασία του δημοτικού τραγουδιού αφετέρου στο έργο του, θα εδραιωθούν έκτοτε (αμέσως ή εμμέσως) στη σκέψη του Παλαμά ως αντιπαραδείγματα στο αδιέξοδο και εκτός πραγματικότητας εγχείρημα του Σολωμού. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική μια περιεκτική παλαμική παρατήρηση του 1914¹⁵, όπου ο σολωμικός «ρεμβασμός» του 1889 συνάπτεται με τη μεταφυσική, παίρνει το πρόσημο του «υποκειμενικού λυρισμού», αποκόπτεται από την ιστορία και χάνεται ως «ενέργεια»: «Ο ποιητής <ο Βαλαωρίτης>[...] ξεχωρίζει τόσο από την παθητική μίμηση του δημοτικού τραγουδιού όσο κι από τη μετουσίωση του δημοτικού τραγουδιού, περασμένου σε μια σφαίρα μεταφυσικής γαλήνης και σεραφικής φαντασίας. Και τι αντίθεση με τον υποκειμενικό λυρισμό του ρεμβασμού που ζη με το σκάψιμο του εγώ του, και με τα κομματιστά μέρα με τη μέρα και κατά τον άνεμο που πνεεί ξεμυστηρέματα, η ποίηση του βγαίνει από τη μελέτη της πατρικής ιστορίας, και που είναι σα μια μεταμόρφωση της πολεμικής ενέργειας» (ό.π., 208-209).

Η σύγκριση ωστόσο μεταξύ Σολωμού και Βαλαωρίτη έδειχνε ότι η προτεραιότητα του Σολωμού ήταν ουσιαστικά (και μόνο) ιστορικο-γραμματολογική, αφού από καλλιτεχνική άποψη -λόγω κυρίως της γλωσσικής εμπλοκής του «ρεμβασμού» του- δεν μπορούσε να «κάνει περιττό» (ό.π., 175 σημ.1) τον Βαλαωρίτη.

Η «ακαλλιέργητη» γλώσσα μιας εποχής (Σεφέρης)

¹⁴ «Ο Βαλαωρίτης ευτυχέστερος, συνέλαβεν αυτήν ως αδάμαστον πώλον, και κατέγινε δαμάζων και χαλιναγωγών αυτήν προσηκόντως», ό.π., 72.

¹⁵ «Ο Βαλαωρίτης και το έργο του» (1914): *Άπαντα*, τ.Η', [1966], 199-223. Πρόκειται για ομιλία του Παλαμά στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» στις 8 Ιανουαρίου 1914 με τίτλο «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης»: δεύτερη συναφή ομιλία, έδωσε ο Παλαμάς πέντε ημέρες αργότερα: ό.π., 224-248.

Η κατά Παλαμά γλωσσική εμπλοκή του Σολωμού θα μετατεθεί από τον Σεφέρη συστηματικά (έχει προηγηθεί ο Μαρτινέλλης· βλ. εδώ παραπάνω) στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής του ποιητή, χωρίς να τροποποιηθεί επί της ουσίας· έτσι, στο πλαίσιο της ποιητικής θεωρίας του Σεφέρη για το ύφος, οι ελλειπτικές γλωσσικές προϋποθέσεις του Σολωμού και το ανολοκλήρωτο έργο του θα αντιπαρατεθούν κυρίως στον Β. Κορνάρο και τον *Ερωτόκριτο*, στο γνωστό δοκίμιο του 1946¹⁶, ακολουθώντας το ίχνος της παλαμικής σύγκρισης μεταξύ Σολωμού και Βαλαωρίτη. Θα αρκεστώ σε ορισμένες διαπιστώσεις που δείχνουν το νήμα συνέχειας από τον Παλαμά στον Σεφέρη ως προς το ζήτημα της γλώσσας στο σολωμικό έργο, χωρίς να περάσω σε συστηματική διερεύνηση αυτής της σύγκρισης, ή και άλλων συναφών που κάνει ο Σεφέρης, όπως αίφνης του Σολωμού με τον Μακρυγιάννη (το έχω κάνει σε άλλες εργασίες μου).

Ο Σολωμός -και αυτή είναι η θέση του Σεφέρη- δεν πέτυχε να ολοκληρώσει τα έργα της ώριμης περιόδου, επειδή δεν κατάφερε να «μεταχειριστεί τον κόσμο των φαντασμάτων που τον περιστοιχίζ[αν], σαν να ήταν σώματα στερεά: *Trattando l'ombra come cosa salda*» (ό.π., 294-295), πράγμα που κατάφερε ο ποιητής του *Ερωτόκριτου*.

Η επιτυχία του Κορνάρου οφείλεται σε τρία κριτήρια: στον «μέσο λόγο», στην «καθαρότητα» και στην «ωριμότητα της γλώσσας» (τα δύο πρώτα αφορούν στο ποιητικό αποτέλεσμα, το τρίτο στις γλωσσικές προϋποθέσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ)· τα τρία αυτά κριτήρια ιχνογραφούν τρία αλληλεξαρτώμενα επίπεδα.

Σύμφωνα με αυτά η θεμελιώδης βάση που στηρίζει το επιτυχημένο ποίημα και οδηγεί αβίαστα σ'αυτό, είναι η συλλογικά κατακτημένη, «χωνεμένη» και «ωριμασμένη» γλώσσα κάθε εποχής, βαθιά ριζωμένη σε μια συλλογική γλωσσική συνείδηση (πρώτο επίπεδο)· σ'αυτή τη γλωσσική πραγματικότητα στηρίζεται η λογοτεχνική παράδοση (δεύτερο επίπεδο), που τροφοδοτεί τη νέα ποιητική δημιουργία, καθώς περνά μέσα από τη «φωνή» πολλών ανθρώπων (και όχι ασφαλώς του ενός). Εφόσον η «φωνή» αυτή ενεργοποιείται, ο ποιητής μπορεί να υπερβεί τις δυσκολίες της τέχνης του και άρα να δημιουργήσει ύφος (τρίτο επίπεδο), που είναι το καίριο ύφος των «πραγμάτων», όχι των «λέξεων».

¹⁶ «Ερωτόκριτος» (1946): *Δοκίμης...*, 268-319.

«Ο στερνός σκοπός του ποιητή», παρατηρεί το 1939 ο Σεφέρης¹⁷, «δεν είναι να περιγράψει τα πράγματα αλλά να τα δημιουργεί ονομάζοντάς τα[...]. Γι' αυτό χρειάζεται μια όσο γίνεται τελειότερη προσαρμογή προς τα πράγματα, ένας ταυτισμός· και ο ταυτισμός αυτός εξαρτάται από την ένταση, ποτέ την έκταση ή το γλωσσικό φόρτο (ό.π., 139).

Για να γίνει ωστόσο αυτό, χρειάζεται πρώτα να συμπέσουν η «ευαισθησία» (η εμπειρία, δηλαδή, με την έννοια μιας βαθιάς διεργασίας, ενός χωνέματος «πολλών συναισθηματικών και διανοητικών στοιχείων» που συντελείται στο βαθύτερο είναι του ποιητή) και το «ποιητικό ρήμα», το υλικό δηλαδή της τέχνης, με την έννοια μιας «φραστικής και ρυθμικής λειτουργίας, που στις καλές περιπτώσεις πηγαίνει πολύ μακρύτερα από το εγώ του ατόμου, συνειδητό ή υποσυνείδητο, ως το βαρύ και τελετουργικό εγώ της ομάδας»¹⁸. με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται μια δυναμική ισορροπία, καλύτερα μια δυναμική «μεσότητα», η οποία αποτρέπει αφενός τη ρητορεία αφετέρου τη «συναισθηματική εξάτμιση» (ό.π., 289), και ο ποιητής όπως ο Κορνάρος, μπορεί να «δει» καθαρά, να κατακτήσει την «ενάργεια της ποιητικής όρασης» (ό.π.), να δώσει «σώματα στερεά» (ό.π., 294) και να «διατυπώσει τα αντικείμενά του» (ό.π., 295).

Το σχήμα της κατάκτησης του ύφους και η απαίτηση για σύμπτωση της «ευαισθησίας» με το «ποιητικό ρήμα», ακυρώνεται στην περίπτωση του Σολωμού από το αφετηριακό κιάλας σημείο λόγω του γεγονότος ότι η γλώσσα της εποχής του ποιητή (που φτάνει μέχρι τα θεωρούμενα ως αποσπασματικά έργα της ωριμότητάς του) είχε ξεπέσει. Τα «χάσματα» των έργων του παρατηρεί ο Σεφέρης, «είναι ένα μεγάλο δίδαγμα και για μας τους σημερινούς· δεν ξέρω και για πόσες γενεές ακόμη, αν πηγαίνουμε όπως πάμε. Μας δείχνουν πόσο είχαν ογκωθεί, εκείνα τα χρόνια, οι δυσκολίες του ποιητή που βρίσκει μιαν ακαλλιέργητη γλώσσα»¹⁹. τα «παραδομένα ελληνικά» για τον Σολωμό ήταν «μέρος μόνο από τα ελληνικά που είχε ο Χορτάτσης ή ο Κορνάρος» (ό.π.),

Το αποτέλεσμα: ο Σολωμός δυσκολεύεται να αξιοποιήσει «την ποίηση του καιρού του» και να την αφομοιώσει δημιουργικά (το δεύτερο δηλαδή επίπεδο στο σχήμα που ανέφερα παραπάνω), γιατί του λείπει η γλώσσα· ο Κορνάρος, αντίθετα, θα πετύχει τη συναίρεση της βυζαντινής λαϊκής παράδοσης και της λογοτεχνίας της ιταλικής Αναγέννησης, χάρη στη γλώσσα που τον «σηκώνει[...] και τον οδηγεί

¹⁷ «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (1939): ό.π., 105-159.

¹⁸ «Ερωτόκριτος»..., 288-289.

¹⁹ «Η γλώσσα στην ποίησή μας»..., 169.

[...] σύμφωνα με το ρέμα» (ό.π., 297). Κατά συνέπεια, η ατομική (καλλιτεχνική) προσπάθεια του Σολωμού, ερήμην του συλλογικού εγώ, τον οδηγεί σε μια δυσανάλογη σχέση μεταξύ «ευαισθησίας» (που είναι μεγάλη στον Σολωμό) και «ποιητικού ρήματος» (ό.π., 301) -και εδώ βέβαια επανκρίπτει ο κατά Παλαμά σολωμικός «ρεμβασμός» του 1889, με τον «υποκειμενικό λυρισμό» να χάνεται ως «ενέργεια».

Το «ποιητικό ρήμα» λοιπόν εκτείνεται επιφανειακά, αλλά δεν ριζώνει βαθιά στη ζωή (ό.π., 208), εξ ου και η αναποτελεσματική προσπάθεια του Σολωμού να υψωθεί «κατακόρυφα», όπως ο ίδιος σημείωνε στη γνωστή επιστολή της 1ης Ιουνίου 1833 προς τον Γ. Τερτσέτη, με αφορμή τη σχέση που πρέπει να έχει ο πραγματικός ποιητής με τη δημοτική ποίηση (βλ. εδώ παρακάτω).

Παραλείποντας τα του ύφους (το τρίτο επίπεδο), η εύλογη απαίτηση που τίθεται για όλα τα προηγούμενα, είναι η ερμηνευτική διερεύνηση του στίγματος της άποψης του Σεφέρη για τη γλώσσα της εποχής του Σολωμού και συνεκδοχικά για τη γλώσσα του Σολωμού, από ιστορική και ποιητολογική άποψη, όχι βέβαια με τα σημερινά, δικά μας μέτρα και σταθμά, αλλά με βάση τα επί του ζητήματος δεδομένα της εποχής του Σεφέρη και του ιστορικού οριζοντί της· φτάνω έτσι στην καταληκτική ενότητα της ανακοίνωσής μου.

Ο Σολωμός για τη γλώσσα: εν είδει επιλεγομένων

Είναι λοιπόν τα πράγματα, όπως τα θεωρεί ο Σεφέρης, με τον Σολωμό εγκλωβισμένο στο πρώτο επίπεδο, σκιαμαχούντα, πάνω σ'ένα εκτεταμένο πεδίο «ποιητικού ρήματος», χωρίς ελπίδα να στερεοποιήσει τα «φαντάσματα» που τον περιστοιχίζουν, επειδή ακριβώς δεν έχει ριζώσει στη γλώσσα;

Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα επιβάλλει μιαν απάντηση και στο ομόλογο ερώτημα που θέτει η παλαμική αντίληψη για το γλωσσικό «ρεμβασμό» του Σολωμού. Άραγε, ισχύει αυτός ο «ρεμβασμός» και ο «θάνατος» του Σολωμού (Παλαμάς); Ισχύει ο γλωσσικός εγκλωβισμός του Σολωμού στην εποχή του (Σεφέρης); Ή διαφορετικά: Τι παρακρίπτει ο Παλαμάς και κατ' επέκταση ο Σεφέρης, για να διατυπώσουν τις παραπάνω θέσεις; Τι βγάζουν έξω από το λογαριασμό;

Μα ασφαλώς τον Σολωμό των *Ευρισκομένων* (1859), τον Πολυλά και βέβαια τα κείμενα του Καλοσγούρου, όπως π.χ. για τη μετάφραση του *Άμλετ* από τον Πολυλά (1890) -όπου το ζήτημα της γλώσσας στον

Σολωμό ετίθετο σε άλλη βάση, την οποία παρερμήνευσε ο Παλαμάς²⁰ - ή τον πρόλογο του στη μετάφραση των ιταλόγλωσσων ποιημάτων του Σολωμού, το 1902²¹, μαζί με άλλα κριτικά κείμενα επτανησιακής κυρίως προέλευσης (γιατί υπήρχαν και άλλα όπως π.χ. του Κ. Χατζόπουλου στον *Νουμάς*²²), τα οποία σημάδεψαν έντονες διαμάχες γύρω στη σολωμική ποίηση, από το γύρισμα ιδιαίτερα του αιώνα και μετά.

Για να το διατυπώσω διαφορετικά: βγάζουν έξω από το λογαριασμό ό,τι ήταν ασύμβατο με τον αθηναϊκό κανόνα της **αληθοφάνειας**, εδραιωμένον ήδη από το μέσον του 19ου αιώνα. Από εδώ όμως αρχίζει μια αρκετά πολύπλοκη ιστορία, που αναπτύσσω στη μονογραφία μου για την αδοξία του σολωμικού έργου στην Αθήνα.

Τι μπορούσε να βρει κανείς στην ήδη από το 1859 διαθέσιμη έκδοση των έργων του Σολωμού, αλλά και σε άλλα σολωμικά κείμενα (επιστολές, κλπ) ως προς το ζήτημα της γλώσσας;

Παρακάμπτω όλα τα άλλα μείζονα ζητήματα μεταξύ των οποίων βεβαίως το εκδοτικό αλλά και το καθαρά καλλιτεχνικό, βάσει των όρων που έθετε το ίδιο το ώριμο σολωμικό έργο, ήτοι την έννοια του συνθετικού έργου, την υπέρβαση των ειδολογικών ορίων, τον τρόπο επεξεργασίας της ποιητικής ύλης, μ'άλλα λόγια τη συνθετική προοπτική του **μικτού τρόπου**, εννοούμενου ως διαλεκτική σύνθεση νεοκλασικών και ρομαντικών αισθητικών και καλλιτεχνικών αρχών, όπως τη θεματοποιούσε ο ποιητής το 1833/1834 στο γνωστό ιταλόγλωσσο Στοχασμό του για τους *Ελεύθερους Πολιορκισμένους*: «Πάρε και συγκεκριμενοποίησε μια πνευματική δύναμη και χώρισέ την σε ένα δεδομένον αριθμό χαρακτήρων ανδρών και γυναικών, στους οποίους θα αντιστοιχούν [οι λεπτομέρειες] της εκτέλεσης. Σκέψου εντατικά αυτό να γίνει ρομαντικά ή κλασικά αν είναι δυνατόν, ή με τρόπο μικτό, γνήσιο. Ο Όμηρος ανώτατο δείγμα του δεύτερου είδους, ο Σαίξπηρ του πρώτου· του τρίτου δεν ξέρω»²³.

²⁰ Βλ. σχετικά: Δ. Αγγελάτος, «ήχος λεπτός...», 99-111.

²¹ Βλ.: «Κριτικά παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του Αμλέτου» (1890) και «Διονύσιος Σολωμός» (1902): Γεωργίου Καλοσγούρου *Κριτικά Κείμενα*, (επιμέλ.: Κ. Δαφνής), Κέρκυρα, *Κερκυραϊκά Χρονικά*-τ.ΧΧVΙΙΙ, 1986, 19-73 και 137-153 αντίστοιχα.

²² Βλ.: «Μια απόκριση» (1910): Κωνσταντίνου Χατζόπουλου *Κριτικά Κείμενα*, (επιμέλ.: Κρίστα Ανεμούδη-Αρξόγλου), Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη/Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 1996, 166-232.

²³ Η μετάφραση του Στοχασμού στο: Διονυσίου Σολωμού *Στοχασμοί*, (επιμέλ.: Μ. Ρερί· προλεγ.-μετφρ.: Στυλ. Αλεξίου· φιλοσοφ. σχολ.: Κ. Ανδρουλιδακής), Αθήνα, Στιγμή, 1999, 31· η μετάφραση του Πολυλά (: Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Α':

Θα αρκετώ σε τρία μόνο παραδείγματα, που δείχνουν από “τα μέσα”: α) την περιορέουσα γλωσσική πραγματικότητα όπως την εννοούσε ο νέος ποιητής Σολωμός, αφού επέστρεψε στην πατρίδα του (1818), β) το ποιητικό αποτέλεσμα της σχέση του με αυτή την πραγματικότητα, στα πρώτα συνθέματα του 1821, γ) την ιστορική και κριτική θεματοποίηση αυτής της σχέσης, λίγο αργότερα στον *Διάλογο* (1824/1825) και τέλος δ) την υψηλού περιεχομένου καλλιτεχνική θεματοποίησή της, όπως φαίνεται στην επιστολή προς τον Τερτσέτη (1833), δημοσιευμένη ήδη από το 1902-1903 στα *Παναθήναια*²⁴.

Θα τα αφήσω ασχολίαστα, εν είδει επιλεγμένων στην παρούσα ανακοίνωση.

Το πρώτο παραδειγμα είναι απόσπασμα από το τέταρτο μέρος των «Προλεγόμενων» του Πολυλά· πρόκειται για την άποψή του ως προς τη γλωσσική πραγματικότητα που αντιμετώπισε ο Σολωμός, και τα πρώτα συνθέματά του στα ελληνικά (1818-1821): «[...]Με την αυτομόρφωτη αυτή γλώσσα εσυγγένευε ο ποιητικός νους του Σολωμού, και αυτός άρχισε να τη μελετήσει, άμα επέστρεψε εις την πατρίδα του, ώστε εις ολίγο διάστημα καιρού επήρε το πνεύμα της από το στόμα του λαού και από τα εθνικά τραγούδια, τα οποία ήδη εφρόντιζε να συνάξη από τα διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ο ενθουσιασμένος εκείνος ερμηνευτής των ποιητικών αριστουργημάτων της αρχαιότητος και των νεωτέρων έκλινε πρόθυμα το αντί εις τα αυτοσχεδιάσματα ενός τυφλού γέροντος οπού εξούσε εις τη Ζάκυνθο με το τραγούδι[...]. Από παρόμοιες λαμπρές αχτίνες, οι οποίες σκόρπιες αστράφτουν από το ακαλλιέργητο πνεύμα του λαού, επροσπαθούσε ο Σολωμός να συνθέση το φωτεινό στοιχείον, οπού έμελλε να στήση τα ποιητικά του πλάσματα. Και εμετρούσε τη μεγάλη δυσκολία του κατορθώματος, εμβαίνοντας εις τον αγώνα με εξωτερικά βοηθήματα μικρά όσον ήτον μεγάλη η εσωτερική του ανδρεία. Πρόδρομοι του Σολωμού[...] είχαν έβγει κυρίως ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς[...] αλλά και οι δύο, αμέτοχοι της φλογερής ποιητικής ορμής, η οποία έσπρωχνε τον Σολωμό προς την υψηλότερη σφαίρα της φαντασίας, δεν εδυνήθηκαν να υψώσουν τη

Ποιήματα, (επιμέλ.: Λ. Πολίτης), Αθήνα, Ίκαρος, 1979 [4η έκδ.: 1η: 1948], 209) δημιουργούσε αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα, ιδιαίτερα με την απόδοση του όρου «modo» [=«τρόπος»] ως «είδος». Βλ. ακόμα τη μετάφραση του ίδιου Στοχασμού από τον Γ. Βελουδή στο: Διονυσίου Σολωμού «*Στοχασμοί*» στους «*Ελεύθερους Πολιορκισμένους*», (εισαγ.-μετφρ.-σχόλ.: Γ. Βελουδής), Αθήνα, Περίπλους, 1997, 32. Για το ζήτημα του **μικτού τρόπου**, βλ. αναλυτικότερα: Δ. Αγγελάτος, *Η “φωνή” της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα, Λιβάνης, 1998, 208-234.

²⁴ Η επιστολή τώρα στο: Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Γ': *Αλληλογραφία*, (επιμέλ.-μετφρ.: Λ. Πολίτης), Αθήνα, Ίκαρος, 1991, 251-257.

γλώσσα εις την σεμνοπρέπεια της Τέχνης· όθεν στερημένος από μεγάλα παραδείγματα, όταν εις τα πρώτα απλοελληνικά γυμνάσματά του εύρισκε την ύλη ανυπόταχτη εις τη δύναμη της μορφής, η ταπεινοφροσύνη, ίδια των Μεγάλων, τον έκανε ν' αμφιβάλλη αν τώντι ήταν καλεσμένος από τη φύση εις το σοβαρόν έργο, ως ήδη το εννοούσε, της ποιητικής[...]. Με τόσες δυσκολίες αγωνιζόμενος ο Σολωμός δεν εδείλιαζε, και τρεις χρόνους μοναχά μετά την επιτροφή του από την Ιταλία έγραφε την *Τρελή Μάνα*, και πολύ πιθανώς τα *Δύο Αδέλφια*»²⁵.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι παράθεμα από τον *Διάλογο* (1824/1825)· η συζήτηση είναι για τις λέξεις που χρησιμοποιούν όλοι οι Έλληνες, είτε είναι από την Κωνσταντινούπολη, είτε από το Μεσολόγγι, κλπ: «Ποιητής: Και αυτές οι λέξεις είναι οι ίδιες, με τις οποίες βρίσκω γραμμένη τη Βοσκοπούλα, ποίημα οπού δεν είναι γυναίκα να μην γνωρίζη, και έχει στη ράχη του χρόνους διακόσιους. Είδαμε τα κλέφτικα τυπωμένα και γνωρίζουμε και άλλα από αυτά και επαρατηρήσαμε πως δεν έχουν μια λέξη που να μην σώζεται στη Ζάκυνθο. Σοφολογιότατος: Και η φτώχεια της γλώσσας δεν σου φέρνει σύγχυση καμία; Ποιητής: Πρώτον μεν, δεν άκουσα ποτέ πως η φτώχεια μιας γλώσσας είναι αρκετό δικαιολόγημα για να την αλλάξουν οι σπουδαίοι· δεύτερον δε, ποίος αποφάσισε πως είναι φτωχή;»²⁶.

Το τρίτο παράδειγμα είναι απόσπασμα από την επιτολή του ποιητή προς τον Τερτσέτη (1833): «Χαίρομαι να παίρνονται για ξεκίνημα τα δημοτικά τραγούδια, θά 'θελα όμως, όποιος μεταχειρίζεται την κλέφτικη γλώσσα, να τη μεταχειρίζεται στην ουσία της και όχι στη μορφή της, με νιώθεις; Κι όσο για την ποίηση, πρόσεξε καλά, Γιώργη μου, γιατί βέβαια καλό είναι να ρίχνει κανείς τις ρίζες του πάνω σ'αυτά τ' αχνάρια, δεν είναι όμως καλό να σταματά εκεί· πρέπει να υψώνεται κατακόρυφα[...]. Η κλέφτικη ποίηση είναι όμορφη και ενδιαφέρουσα καθώς μ'αυτήν παράστησαν ανεπιτήδευτα οι Κλέφτες τη ζωή τους, τις ιδέες τους και τα αισθήματά τους. Δεν έχει το ίδιο ενδιαφέρον στο δικό μας στόμα· το έθνος ζητά από μας το θησαυρό της δικής μας διάνοιας της ατομικής, ντυμένον εθνικά»²⁷.

²⁵ Τα «Προλεγόμενα» του Πολυλά ανατυπωμένα στο: Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Α' ..., 9-43· το παράθεμα: 15-17· ανατύπ. και στο: Σολωμός. *Προλεγόμενα κριτικά...*, 45-96.

²⁶ Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Β': *Πεζά και Ιταλικά*, (επιμέλ.: Λ. Πολίτης), Αθήνα, Ίκαρος, 1979 [3η έκδ.: 1η: 1955], 22.

²⁷ Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Γ' ..., 254.

Η «ζωνταν[ή] ουσία, οπού περιχύνεται και εις τα έσχατα μέλη του ποιητικού έργου» του Σολωμού, απόρροια της «επιμον[ής] εις την τελειοποίησιν του αρχικού πλάσματος», το μόνο χαρακτηριστικό «του μεγάλου νοός[...] οπού δύναται να αθανάτιση τα συγγράμματα» (Πολυλάς)²⁸, ήταν καταδικασμένη να μένει αθέατη για όσους (και αυτοί δεν ήταν βέβαιοι λίγοι) εννοούσαν να παρακάμπτουν τις ασύμβατες με την αληθοφάνεια εκδοχές για τον Σολωμό, έχοντας αγκυροβολήσει στο υποτιθέμενο πρόβλημα της γλωσσικής εμπλοκής του ποιητή, που διευκόλυνε τα μέγιστα την υποβάθμιση και εν τέλει την άρση του δύσκολου εγχειρήματος της ερμηνείας του σολωμικού έργου, με τους όρους που το ίδιο έθετε από ιστορική, αισθητική και καλλιτεχνική άποψη.

²⁸ Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ.Α' ..., 42.